

euskal-kezka

baroja' ren baitan

Etxaithar

—Jarraipena—

ESTEBAN GARIBAI ETA ZAMALLOA, 47'gn. horrialdean. Gipuzkoar kondairagille sonatuaz honela dio Baroja'k: "Don Esteban etzan kontentatzen heriotza ondoren bere arima iflorako ez izatea, alegia, ez gorako eta ez beherako, ez Jaungoikoa'rentzat eta ez deabruarentzat, horrela baitio Tirso de Molina'k, **Joyas de las Montañas** deritzan komedian, giputz kronista nabarmen-nahiaz (1) mintzatzean. Bere **Compendio Historial**'en zeatz-meatz demostratu zuen Tubal Caín Herri-asabak (2) euskeraz egiten zuela eta Arrasate'ko hauzotar izan zela eta eusko-historigillearen asabetako bat. Seguru aski, Tubal Herri-asaba **Erdiko-kale** eta **Olarte-kale** tartean bizi izan zen eta baxo erdi bat hartuko zuen "Baxili"-ren ardandegian edo Perico "Aragiarrapatzailea"-renean.

Honeraíño Pio Baroja. Komentari batzuek egin ditzagun lerro hauezaz. Fausto Arotzena jaunak bere "Garibay" liburu biografiku ederrean honela dio gure kondairagillearen arima abotara ekarri

du ten ipuiez: "Garibai'en arima bezala egon, ez neke eta ez ospe; Garibai'en arima bezala, ezpaitzuen hartu nahi izan ez Jaungoikoak, ez deabruak; Garibai'en arima bezain galdua, eta horrelako esaerak, "pertsonea urduri, zalantzakor, behin bateko eta behin besteko direnei" aplikatzen zaie".

Eta aurreraxeago: "Garibai'en arima nekepekoaz jardun dira Quevedo'z gaiñera, Calderón, Lope, Tirso de Molina, **Vida y hechos de Estebanillo González**'en egille izenbatega, Villaviciosa eta Avellaneda".

Eta buka dezagun Arotzena jaunaren beste lerro ernegarri hauekin: "Egia, esan beharreko egia da, elezahar (3) hontan Judu Erratuaren eta are gehiago Eiztari Basatiaren bixtako kondar bat da-goela. Honek, eusko-folklorearen barruan, Apaiz eiztariaren mitua-rekin ditu anaitasun. Aldakerak eta antz-izenak bereiziki estudiatu dituzte Jose Migel Brandiaran eta Julio Caro Baroja maixuek. Azken honek bildutako antz-izenak hauetxek dira: **Eiztarie, Eiztari baltza, Salomon errege, Salomon apaiza, Mateo Txistu, Juanico Txistu, Juanito txistularixa, Martín Abade, Erregen txakurra eta Abade txakurra**. Haueaz gaiñera hor dugu **Pixti Juan**, Donostia eta Errenteria bazterretan bildua. Guztihonek aditzera ematen digu, mituak zeifien sus-trai sakonak egin zituen Garibai'en lurraldean".

Baroja'k, berak oi duen umore eztenkorraz nabarmentzen du Garibai'en xalotasuna (4), euskaldunok Tubal'en ondorengo zuzen egin nahi gaituelako. Uste hau, ordea, aldi artako gizon ikasietan guztiz zabaldua eta honartua zegoen eta horregatik ez du harritzekorik Garibai'ek ere pekatu egitea sagar goxo horri kozk egiaz, gizona, gehiago edo gutxiago, bere aldiko seme baita. Baiñan, hutsune hauek baztertuz, gure kondairagillea bere garaikideen gaiñeko genduen historigintzan. Horra Arotzena jaunaren iritzi jakingarria ondorengo errenketan.

"Askoz oifiazpi sendoagoan zapaltzen zuten —hala behar baitu—, dokumentuez baliatzen zanean, hutsaren inguruan ibilli behar zuenean baiño. Luma ganoraz eta segurantziz dabilkio, agiri zaharretan fin-katzen delarik, baiñan, liburu-aulkian ezer ezpa-dauka, luma zalantzakor dabilkio nora-ezean".

"Hori gertatzen zitzaion, eta garaikade zitzaizkion beste batzuei baiño areago, jatorriez eta kronologia ipui-modukoez ari zanean. Hau gertatzen zaio ere Gipuzkoa'ri buruz ari delarik, gertaldi jeneralekin oztopo egiten duenean, batipat lanbrotsu ageri baldin ba'dira eta usteratu (5) nahi duenean giputzek parte izan zutela edo izan zezaketela zerbaiten". Eta beste adigarri batzuen artean hau jartzen du:

Nola etziran egongo, bada, giputzak Orreaga-Luzaide'ko gudaldian? Garibai'entzat, dio Arotzena'k, "izan zitekean eta komeni zen guztia, izan zen". Esaldi giartsu honek egiten dio argibide Arrasatearrak Tubal'ez dion guztiari.

"Gauzak horrela ikustetik —darraikio Arotzena jaunak—, dator kio kantauritar tesisari (6) atxikia egotea, alegia, Gipuzkoa Kantauriko lurralde barruan sartuta zegoela sustengatzen dutenetakoa izatea eta hortikan sortzen den ondorena, hots, giputzek garaikor gudukatu zutela Erroma'ko armen kontra Ernio'tik urbilleko alderditan. Baiñan, Zaldibia baiño kritikuago izanik, eztizu honartzen Tiber-en ertzetan egindako gudu ipuitsu baten egitasuna, eta jakifia, erromatarrek garaituak izanik!" (7).

XABIROIA, 53'gn. horrialdean. Hondarretan ibilli oi den arrain txipitxo bat da. Donostiarrok euskeraz "xabiroia" esan oi diogu eta gazteleraz "shabirón". Erdal-iztegiek, ordea, eztakarte izen hau (8). Bestalde, eztirudi euskal-jatorrikoa. "Txipiroia" **chipirón**'etik sortu den bezala, "xabiroia" **jabirón** edo **chabirón** delakoren batetik sortu zitekean. Azkue'k ere eztakar bere iztegian. Baroja'k honela deskribitzen du hitzez-hitz: "Hondarretan ibilli oi den arrain xume (9) bat da eta beronen arantzak oin hutsetan sartzen baldin ba'dira, haundidura mingarriak egiten ditu".

ITSAS-GASTAÏÑA, 54'gn. horrialdean. "Euskeraz **itsas gastaifia** esaten zaio Indietako gaztaifari", dio Baroja'k. Nik ez nuen izen hau ezagutzen, Gipuzkoa'n, eskuarki, **indi-gaztaifia** esaten baitugu. Azkue'k ba-dakar, ordea, **itsas-gaztena** Benaparru'ko eta Zubero'kotzat. Beraz, ez luke harriztekorik Bera kokaturik dagoen Bortzerrieta'n eta Naparroa-garaia guzian **itsas-gaztaifia** deitzea.

EIZTARI BELTZ, 56'gn. horrialdean. "Eiztari Beltz apaiz eiztaria, gauez mendiz-mendi ibiltzen zan, erbiak esetsiz". Ikus "Eiztari-Beltz"-ez eta ideko izaki ipuitakoez "Garibai" hitzean dioguna.

ELGEA, 57'gn. horrialdean. Ze hiri aurkezten du Baroja'ren **Elgea**'k? Bakar batean pentsatu ote zuen edo bizpahiru iturburu darabilzki hiri hau deskribitzeko? Ezta erreza erantzuten. Pasarte batean dio: "Doña Cristina'k erabaki zuen, Adrian, handik urbil egiten zen Elgea kosta-herrira joan zedilla", alegia, Itzar'etik edo egiazko Itziar'etik urbil egiten zena.

375'garren horrialdean beste azalpen hau egiten du: "Elgea'ko itxas-sarrera, golfo triste eta bakarti bat zan. Ibaiak bertan egiten zion itxasoari hur-opari. Sortalderuntz punta apa eta pizartsu bat zeukan.

Hau, hugarri (10) berdetsu batean bukatzen zan eta suge haundi bat zirudien, huretan lo”.

Aurreraxeago, 376'gn. horrialdean: “Itxas-bizkar (11) hontan eta Elgea'tik urrutira gabe, baseliz bat zegoen: Santa Katalina. Itxas-bizkarrak ipar-azetatik babesten zuen hur-kolkkoa eta honek portuari segurantzia ematen zion”.

Hain zuzen, itxas-bizkar batean eta Deba'tik oso urbil dago Santa Katalina baseliza. Horrialde berberan, ordea, beste xehetasun bat Zumaia'ren alde mintzatzan da. Honela dio: “Hobeto ba'zerizkion Elgea'raifo jarraitzeari, San Telmo hauzoko ardandegi batera la-gunduko zion”.

San Telmo mendia eta hauzogunea, hau haren oifetan, Zumaia'ko itxas-ertzean daude eta ez tut uste Euskalerrri'ko kostara guztian beste San Telmo'rik dagoenik. Baiñan, bestalde, ez derizkiot tristea Zumaia'ko hur-kolkoari, eta bai, osterara, Deba'koari. Gaifera'ko xehetasunetatik ez diteke ondoren haundirik atera. Beraz, ba dirudi, Elgea'n Deba eta Zumaia nahasirik daudela.

Beste xehetasun bat gai hontaz “Las Inquietudes de Shanti Andia” eleberri xarmanagarriak ematen digu: “Luzaro eta Elgea bitartean dagoen hiru milla t'erdiko kostak bi mundu liferente bereizten ditu: batetik, Luzarotarren seriotasuna; bestetik Elgeatarren intenteria (12), aldakeria (13) eta arropuzkeria” (14). Hiru milla t'erdiko luzeroa, gutxi gora behera Deba eta Zumaia artean dagoena da. Baiñan, ze hiri iduki zuen gogoan Baroja'k Luzaro deskribitu zigunean? Bestalde, ba'al da Debatarren eta Zumaiarren artean “Itzea'ko Basajaunak” margozten digun aiurri liferentziarik?

PERTXETA-PERTXENTA, 72'gn. horrialdean. “Ikastetxean, andereño Dolores'ek finette hotsa zuen. Maltzurra eta argia zela uste zuten. Andre Kristina'k pertxeta edo pertxenta esaten zion. Euskeraz, Bidaso'z goitikoan (15) beñepein, frantses finette'en antzeko zentzua duen hitza da”.

Finette frantses hitzak gaztelerazko “picarilla” edo halatsu esan gura du eta gure pertxenta'k, Gipuzkoa'n, Azkue'k dakarrenez, “mari-sabidilla” da. Orobat Muxika'renean, Giputz-Bizkai erabilkizunez. Ostera, Lhande'renan ezta ageri “pertxenta” edo “pertxeta” eta ez bestelako aldakizunik ere. Ba-dirudi, beraz, Don Pio'k etziola kanpai-hotsari nundikakoa zen igarri.

AITA DOMINGO MEAGHER, 78-79'gn. horrialdeak. “Jaun Fermin Estebe'ri, ardorik ez probatuarren, etzizaion gaizki iruditzen jai-egun batez oparo jan eta edan zedilla, eta bere iritzia sendotzeko, Aita

Domingo Meagher'en bertso batzuek kantatu (16) zituen euskeraz. Aita Meagher jesuita zan, Donostia'n jaioa, Carlos III'garrenaren denboretan Lagunarteko besterekin batean irazitua (17), desterruan Florenzia'n hilla eta Eiretar jatorrikoa. Meagher'en egintza hontaz ezta ahapaldi bat besterik gelditzen. Hauxen da, bero haundiz, Jaun Fermin Estebe'k kantatu ziena Antton izena zeramatzen Lastur'ko bi aita-seei. Horrela zioten bertsoak:

Gizon bat ardo gabe
Dago erdi hilla,
Marmar dabilta (18) tripak
Ardoaren billa;
Baifian edan ezkerero
Ardoa txit ongi
Gizonik txatarrenak
Balio ditu bi".

Meagher'tarrak Ingalterra'ko erlejifio-guduak bultzata etorri ziren Donostia'ra. Hauek, XVII'garren eta XVIII'garren mendetan biziro irauan zuten bi hugartetan. Oliverio Cromwell'ek eman zion asiera 1649'gn. urtean, Carlos I'goari lepo egin ondoren, Eire'ko lurak heriosuar gorrituz, katolikotasunaren kausari eusten ziotelako.

Jacobo II'garrenaren erreñualdian arnasaldi bat izan zuten Eiretarrek, hau katolikua baitzan, baiñan Gillen Orangearrak garaitua izan zenean Boyna'ko gudaldian 1690'gn. urtean, berriro asi ziran eurentzat lengo esetsaldi eta ezbeharrak. Batez ere, gorriak ikusi zituzten Jurgi I'goaren eta Jurgi II'garrenaren erreñualditan, Eskozia eta Eire Jakobo II'garrenaren alde altxa zirenean, zeren, gudaldi asko irabaziarren inglesen kontra, azkenean, eskoziarrak eta eiretarrek garaituak izan ziran Culloden'en 1746'garren urtean.

Eiretarrek berriro jaiki ziran inglesen aurka 1769'gn. eta 1798'gn. urtetan, baiñan inglosek odoletan ito zituzten bi altxaldiok eta Irlanda'ri orduraifoko buru-jabetasuna erauzi zitzaion eta Ingalterra ta biek legerri bakar bat egin zuten 1800'garren urtean.

"Erruzka izan ziran —dio hitzez-hitzez orain artean jarraitu diogun J. P. B. jaunak "Euskalerrria" aldizkarian (19)—, XVII'garren eta XVIII'garren mendetan Bilbo'ra eta Donostia'ra bizitzera etorri ziren eiretar leñargiak, eta euren artean aipa dezakegu Patrizio Meagher zalduna. Hau, XVII'garren mende azkenetan sal-erostaritzan ageri zaigu Donostia'n. Hemen jaio ziran, beste seme batzuen artean. Do-

mingo Patrizio eta Daniel. Biok, denboraren buruan, Jesus'en Lagunarteko seme argi bezala ageri zaizkigu".

Jose Mānterola'k (20), besteren artean, biographi-datuok ematen dizkigu Aita Domiku Meagher'ez:

"Aita Meagher, jesuita eta teologu ospatsua Donostia'ko hirian jaio zan 1703'ko Martxuaren 17'an. Jesus'en Lagunartean honartua izan zen 1717'ko Urrian. Behar estudioak benetan saiātuta egin ondoren, aipatutako institutoan egin zuen profesa haundi-hotsekoa (21) 1736'gn. urtean.

"Galizia'ko Santiago Ikastetxean Filosofia katedraduna izan zen eta Teolojiarena Salamanca'n eta Valladolid'en".

"Italia'ko desterruan nekealdi haundiak jasan zituen etsipenez eta egonarriz eta txit kristauki hil zan (Florenzia'n) 1772'ko Agorraren 21'ean".

Aita Meagher'ek euskeraz utzitako lanen artean kontserbatzen zaizkigunak, bat Baroja'k dakarren ahapaldia da eta bestea "Ardoari jarritako itz neurtuak". Biak dira ardoaren goraiagarri egifnak, baiñan, Baroja'k dakarrenetik ahapaldi bakarra gelditzen zaigu eta beste hontatik hamar. Behardaba, aizken hau "Ni naiz txit gauza gozoa", lenengo ahapaldiaren asiera neurtitzarekin ezagunagoa da.

(Jarraituko zaio)

(1) Testuan: extravagante.

(2) Patriarca.

(3) Leyenda.

(4) Candidez.

(5) Ustera etorri (=suponer).

(6) Tesis cantábrica.

(7) Gai hontaz, alegia, giputzek eta erromatarrek Errezil'en eta Tiber'en eduki zituzten uestezko gudaldiez, txit ernegarriak dira Juan Inazio Iztueta'k jarritako bertsoak izen honekintxe: "Gipuzkoatarren kondaira Erromatarren denboran, Iztueta'ko Juan Inazio'k amarreko aunditan ipiñia" (*Gipuzkoako dantza go-goangarrien kondaira*, 203'gn. hor. ald., Tolosa'n, Eusebio López'en moldiztegian, 1895).

(8) Arraintxo hau bizirik ezagutu nahi dezanak, Donostia'ko "Aquarium"-era jo besterik eztu. Hantxe ikus diteke —ezkutua egon oi den hondarpetik ateratzea daket ba'zaio—, dibuju ta guzti, izen hoekin: Jakintza-izenez, *Trachinus draco*; euskal-izenez, *Xabiroya-Salbera*; gazteleraz, *Araña-Escorpión*; frantsez, *La grande Vive* eta ingelesez *Greater Weerer*.

(9) Narro, txipitxo. Testuan: minúsculo.

(10) Arrecife.

(11) Promontorio.

(12) Testuan: petulancia.

(13) Testuan: volubilidad. Nik uste, "kaxkarinkeria" ere ez legokela gaizki, kostarrok kaxkarin fama aspaldikoa baitugu.

(14) Testuan: fatuidad. *Engreído*, *vamidoso* bezala harturik, hauxen dela

uste baitut Pio Baroja'ren adieraz-nahia. Baiñan, *meocio, tonto*, aditzera eman nahi izatekotan, *ergelkeri, kirtenkeri, txatzukeri* edo horrelako zerbait itzuli beharko genduke.

(15) Testuan: por lo menos en vasco-francés. Aberrizaletasun edo atzerri-zaletasun hauzia alde batera utzirik, jakintzari gagozkiola soilki, euskera "vasco-francés" eta "vasco-español" sailletan bereiztea kirtenkeri izugarri bat da. Batetik, "vasco-francés" eta "vasco-español" euskera frantsesarekin edo españerarekin nahasitako hizkuntza bat litzakelako, eta bestetik, gure euskalkiak gizonek asmatutako muga guzien gainetik daudelako. Halaxe, Bizkaiera Gipuzkoa'n sartzan da, Gipuzkera Nafarroa'n, naparrera Gipuzkoa'n, Laphurdiera Nafarroa'n, Benaparrera Nafarroa Garaian, Zuberoera Erroñkari'n, Bizkaiera Araba'n eta Benaparrera Laphurdi'n. Ba-dakigu mintzaira hau ditura hutsezkoa dela eta ez dela zeatz-meatz hartu behar, baiñan aitortu behar da ere eundaka urtetako ez-jakiniaren frutu ustel bat dela eta garaia dela sasira botatzeko.

(16) Baroja'k "recitar" dio, baiñan euskaldunak, bertsoak oro eta euren artean Aita Meagher'enak kantatu egiten ditu eta horretxegatik hitz hau aldatzeko eskubidean iritzi diot nere buruari.

(17) Jaurtigi (=expulsar).

(18) Baroja'k "dabiltzac" dakar, Manterola'ri jarraituz. Baiñan, "c" (orain "k") horrek eztauka zuribiderik iketan baizik, baiñan irabiakera hontan "zebiltzak" da eta ez "dabiltzak". Gaiñera, beste aditz-loko guziak zukan datoz.

(19) "Euskal-Erria", Tomo XLVII, 1902, 2º semestre, 84'gn. hor.

(20) "Cancionero Vasco", Primera Serie, Tomo III, 61'gn. horr. ald., Enero de 1878.

(21) Solemne.